

<https://doi.org/10.18778/1733-0319.28.18>

Anna LENARTOWICZ-ZAGRODŃA

Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0001-8500-6476>

Maria TRAWIŃSKA

Instytut Sławistyki PAN

 <https://orcid.org/0000-0002-7967-8601>

BARTŁOMIEJ Z BYDGOSZCZY WOBEC TERMINOLOGII PRAWNICZEJ OMÓWIONEJ W *VOCABULARIUSIE* JOHANNESA REUCHLINA

BARTHOLOMEW OF BYDGOSZCZ AND THE LEGAL TERMINOLOGY
DISCUSSED IN *VOCABULARIUS* BY JOHANNES REUCHLIN

Vocabularius breuiloquus by the German humanist Johannes Reuchlin contained specialized vocabulary, including legal terminology. Bartholomew of Bydgoszcz, who owned a copy of the work, made his own notes alongside certain entries. The article examines which equivalents of Latin legal terms Bartholomew introduced, their stability/variability, etymology, and collocations; which meanings interested him and which he omitted. The study also aimed to determine the monk's legal awareness and identify the legal issues that caught his interest. The analyses followed a two-step approach: first, the Latin entries *Ius* and *Lex* were examined to explore how Bartholomew interpreted them; then, the Polish lexeme *prawo* (law) was analyzed to track which Latin entries it corresponded to. It was found that the monk annotated legal terms in both Latin and Polish. The Polish vocabulary he used was of native origin and reflected Slavic customary law. Bartholomew showed little interest in entries related to specific Roman legal statutes. Instead, he focused primarily on judicial practice, as evidenced by his notes, which expanded the lexical network of *Vocabularius* with terms related to this area.

Keywords: Johannes Reuchlin, Bartholomew of Bydgoszcz, *Lex*, *Ius*, legal vocabulary in the 16th century

Słowa kluczowe: Johannes Reuchlin, Bartłomiej z Bydgoszczy, *Lex*, *Ius*, słownictwo prawnicze w XVI wieku

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Received: 25.02.2025. Verified: 28.02.2025. Revised: 05.04.2025. Accepted: 05.05.2025.

Funding information: Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, grant no. NPRH/DN/SP/495056/2021/10. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication. **The percentage share of the author in the preparation of the work is:** A.L.-Z. 50%, M.T. 50%. **Declaration regarding the use of GAI tools:** not used.

Vocabularius breviloquus niemieckiego leksykografa Johannes Reuchlina (dalej: VB), opublikowany w połowie lat 70. XV wieku, stanowi jedno z ogniw w łańcuchu kompilacji średniowiecznych łacińskich leksykonów, takich jak *Catholicon* Jana de Balbis, *Vocabularius brevilogus*, *Vocabularius Ex quo* czy *Elementarium doctrinae rudimentum* Papiasa (np. Shaw 1997: 158). W wyniku przetworzenia dzieł poprzedników powstała nowa praca słownikarska, zmodyfikowana pod względem zawartości, treści traktatów poprzedzających część hasłową, układu materiału i specyfiki słownictwa, a finalnie – pod względem przeznaczenia (Lenartowicz-Zagrodna 2024: 1–3).

Co istotne, około roku 1474 w Bazylei ukazał się słownik zatytułowany *Vocabularius iuris utriusque* przypisywany Iodocusowi Erfordensisowi, niemieckiemu prawnikowi związanemu z Uniwersytetem w Erfurcie. Dzieło stanowi zbiór terminów prawniczych¹, zaczerpniętych z wcześniejszych opracowań prawniczych, m.in. *Vocabularius Stuttgardiensis* (1432), *Collectio terminorum legalium* (ok. 1400), *Introductorium pro studio sacrorum canonum* Hermanna von Schildesch (ok. 1330) (Seckel 1898), i objaśnionych zgodnie z uznanymi komentatorami prawa (jak głosi tytuł: *iuxta receptos iuris interpretes*). Jego powstanie wpisuje się w zapoczątkowany w Bolonii w XI wieku renesans prawa rzymskiego. Przypadający na koniec XV wieku i cały wiek XVI rozkwit studiów prawniczych, zwłaszcza w Niemczech, doprowadził do upowszechnienia znajomości prawa rzymskiego wraz z łacińskim aparatem pojęciowym, który stał się „czymś w rodzaju międzynarodowego alfabetu prawniczego” (Kolańczyk 2007: 33–99).

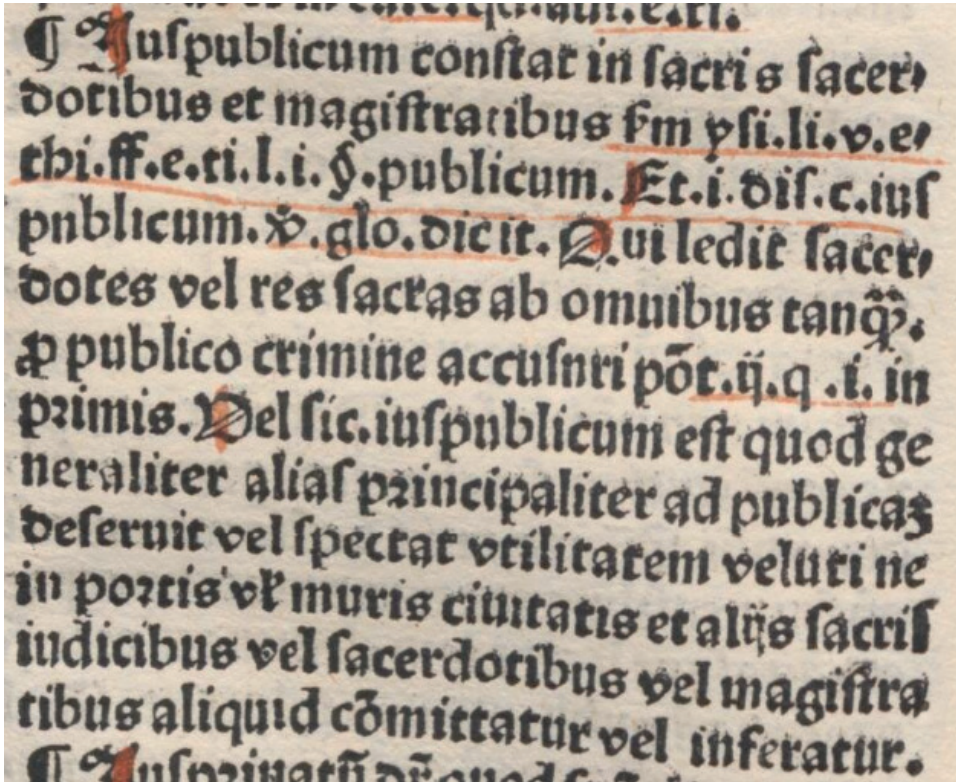
Sam Reuchlin podjął zresztą studia prawnicze na Uniwersytecie w Orlanie, a następnie na Uniwersytecie w Poitiers uzyskał dyplom licencjata z prawa rzymskiego (Roloff 2003: 451–453). Zgodnie z deklaracją autora VB zawiera leksykę z zakresu całej teologii, obojga praw oraz innych dziedzin wiedzy – wraz ze stosownymi objaśnieniami². Pod określeniem *iuris utriusque* kryje się prawo rzymskie i kanoniczne. W kolofonie na ostatniej karcie słownika również znajduje się informacja, że materiał został pozyskany „z różnych autorów oraz zbioru dwojakiego prawa”³. Nie należy więc wykluczyć, że Reuchlin wykorzy-

¹ W niniejszym artykule posługujemy się określeniem *prawniczy*, nie *prawny*, idąc za stwierdzeniem Macieja Zielińskiego (1999: 64), że język prawniczy pojawia się w tekstach okołoprawnych, „w których różne podmioty formułują wypowiedzi o tekstach prawnych lub o sprawach z nimi związanych”. Zgodnie z tym język prawniczy jest właściwy również dla nauki – w tym komentarzy i glos, a więc również słowników. Dość wspomnieć np. o *Słowniku terminów, zwrotów i sentencji prawniczych łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego* Marka Kuryłowicza (Kuryłowicz 2022). Natomiast „Język prawny autorzy zdefiniowali, po pierwsze, jako język przepisów prawnych, czyli konkretnych aktów prawodawczych – ustaw, rozporządzeń, zarządzeń lub uchwał, po drugie zaś jako wzorcowo precyzyjny kod służący do rozumienia owych przepisów, czyli jako język w którym sformułowane byłyby normy prawne” (Kurek 2015: 303).

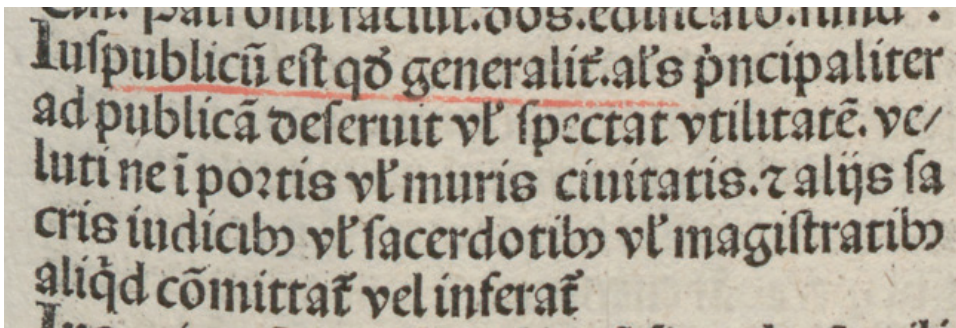
² „Ubi et vocabula tam theologiae universae, quam iuris utriusque, ceterarumque facultatum non sine lucidis expositionibus reperiat” [k. Aa1v].

³ „[...] diversis ex autoribus nec non corpore utriusque iuris collectus” [k. Y5v].

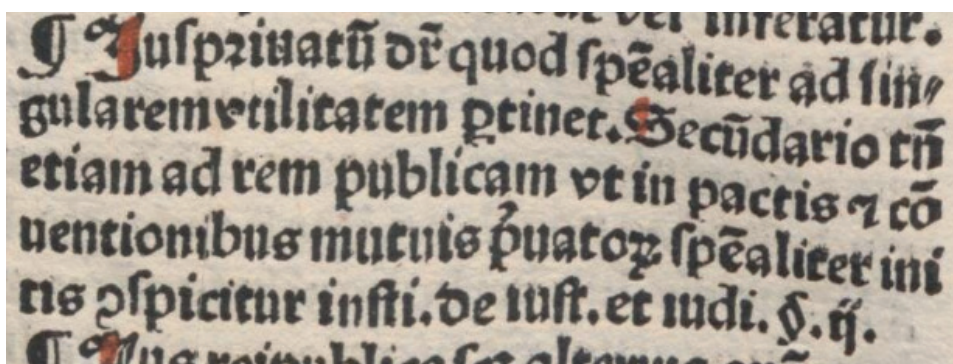
stał również prawniczy leksykon Iodocusa, na co zwrócił uwagę m.in. Markus Rafael Ackermann (1999: 212–222). Potencjalną zależność Reuchlina od Iodocusa może potwierdzić przykładowe zestawienie haseł odnoszących się do terminologii prawniczej:

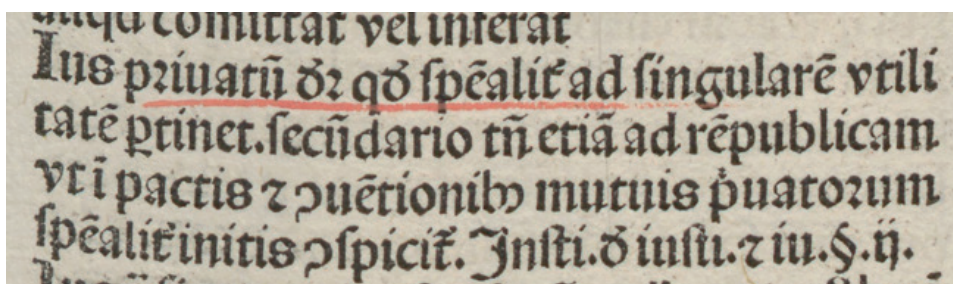
Ilustracja 1. Iodocus Erfordensis, *Vocabularius iuris utriusque*, Bazylea 1483, hasło: *Ius publicum*, k. 13.

Ilustracja 2. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiloquus*, Strassburg 1488, hasło: *Ius publicum*, k. q6

Ilustracja 3. Iodocus Erfordensis, *Vocabularius iuris utriusque*, Bazylea 1483, hasło: *Ius privatum*, k. 13

Ilustracja 4. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiloquus*, Strassburg 1488, hasło: *Ius privatum*, k. q6

Podobieństwo nie budzi wątpliwości: u Reuchlina hasła są identyczne jak u Iodocusa (zob. *Ius privatum* – ilustracje 3–4) lub krótsze – stanowią niejako wyciąg z Iodocusa (zob. *Ius publicum* – ilustracje 1–2). Nie wchodząc jednak głębiej w szczegóły, chcemy jedynie wykazać, że VB Reuchlina jest mocno zakorzeniony w ówczesnej wiedzy i literaturze prawniczej.

Rodzi się więc pytanie, jak ze słownictwem specjalistycznym z tego zakresu poradził sobie Bartłomiej z Bydgoszczy, który przy poszczególnych hasłach w egzemplarzu VB z 1488 roku dopisywał swoje notatki? Niewiele wiadomo bowiem o życiu i wykształceniu zakonnika. Przypuszcza się, że mógł studiować w Krakowie – co prawda w metryce Uniwersytetu Krakowskiego widnieje wpis: *Stanislaus Symonis de Bidgostia, 1492 hiemalis*, jednak nie ma pewności, czy to na pewno Bartłomiej z Bydgoszczy oraz czy podjęte studia ukończył (Gąsiorowski i in. 2004). Rozważania te należy ponadto osadzić w kontekście historycznojęzykowym. Polskie prawodawstwo wyrosło z prawa zwyczajowego słowiańskiej wspólnoty oraz prawa sasko-magdeburgskiego (Sawicki 1971: 11–17). W efekcie najdawniejsza polska leksyka prawnicza miała w dużej mierze charakter rodzimy (Zajda 1990: 6; Wojtyła-Świerżowska 2006). „Duże znaczenie dla umocnienia łaciny jako języka urzędowego miała romanizacja prawa europejskiego w związku z wprowadzeniem

w obieg prawny społeczeństw XVI-wiecznych instytucji i norm *Corpus Iuris Civilis* cesarza Justyniana” (Szczepankowska 2006: 77). Oficjalne dokumenty państwowe były pierwotnie spisane po łacinie. Druga połowa wieku XV, zwłaszcza zaś wiek XVI (czyli okres aktywności pisarskiej Bartłomieja z Bydgoszczy) to czas intensywnych prac nad tłumaczeniami z łaciny dokumentów prawnych, co wiązało się z wprowadzaniem polszczyzny do publikacji z zakresu prawa (np. Kodeks Działyńskich, Kodeks Dzikowski, Kodeks Stradomskiego). Zatem łacina, stanowiąca język tekstów źródłowych, miała wpływ na kształtowanie się polskiej terminologii prawniczej (Zajda 2001: 159–164; Szczepankowska 2006: 77–81). Można więc w tym kontekście mówić niejako o dwóch źródłach polskiej leksyki prawniczej.

W artykule postaramy się ustalić, jakie ekwiwalenty łacińskich terminów prawniczych wprowadził Bartłomiej, jaka jest ich etymologia oraz łączliwość; jakie znaczenia go interesowały, a które pominął; czy dążył do cieniowania znaczeń; jaka jest stałość Bartłomiejowej leksyki – czy jego propozycje mają znamiona terminów, czy słownictwa synonimicznego. Celem opracowania jest również określenie świadomości prawniczej zakonnika oraz wykazanie interesujących go zagadnień z zakresu prawa.

Analizy będą składały się z dwu etapów. Najpierw za punkt wyjścia weźmiemy VB Reuchlina z 1488 roku, czyli egzemplarz łacińskiego słownika, w którym polski zakonnik robił rękopiśmienne notatki. Tu przyjrzymy się dwóm terminom prawniczym: *Ius* i *Lex* oraz formom od nich pochodnym. Reuchlin poświęcił im obszerne artykuły hasłowe, toteż warto zbadać, jak opracował je Bartłomiej. Następnie oglądowi poddamy używany przez Bartłomieja leksem *prawo*, aby zweryfikować, do jakich łacińskich haseł z VB go dopisuje i w jakich kontekstach. Te ustalenia zostaną poczynione na podstawie roboczej wersji przygotowywanego słownika łacińsko-polskiego Bartłomieja z Bydgoszczy.

Hasła *Ius* i *Lex* – notatki Bartłomieja wobec opracowania Reuchlina

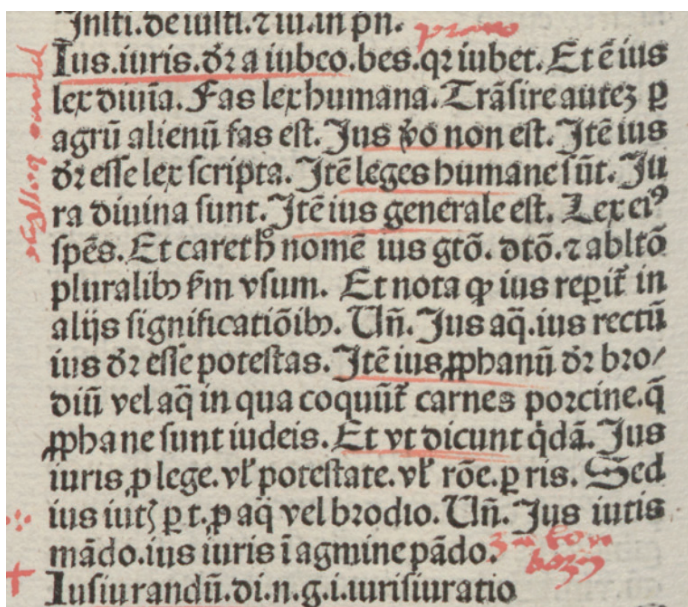
Analizy rozpoczynamy od oglądu haseł *Ius* i *Lex*⁴ (oraz pojęć z nimi związanych). Hasło *Ius* wywodzi Reuchlin od czasownika *iubeo*; podkreśla, że *Ius* jest prawem boskim (*Lex divina*), w przeciwieństwie do prawa ludzkiego, które określa się słowem *Fas* (takim mianem można nazwać przekroczenie cudzej granicy). *Ius* nie ma charakteru deklaracji słownej, ponieważ jest prawem spisanim. Wyjaśnia również, że prawom ludzkim odpowiada rzeczownik *Leges*, zaś boskim – *Iura*. *Ius* to prawo ogólne, zaś *Lex* jest jego postacią⁵. Następnie niemiecki leksykograf

⁴ Teksty podajemy w transkrypcji, bez zaznaczania rozwijanych skrótów. Zachowujemy przy tym cechy dawnej łaciny i polszczyzny. Leksemy polskie oznaczamy czcionką pogrubioną.

⁵ Reuchlin mówi też o różnych, niezwiązanych ze sferą prawną znaczeniach słowa *Ius*, w tym odnoszącym się do cieczy, sprawiedliwości, władzy oraz zupy tudzież wywaru, w którym gotuje się mięso wieprzowe – pomijamy je w niniejszych rozważaniach.

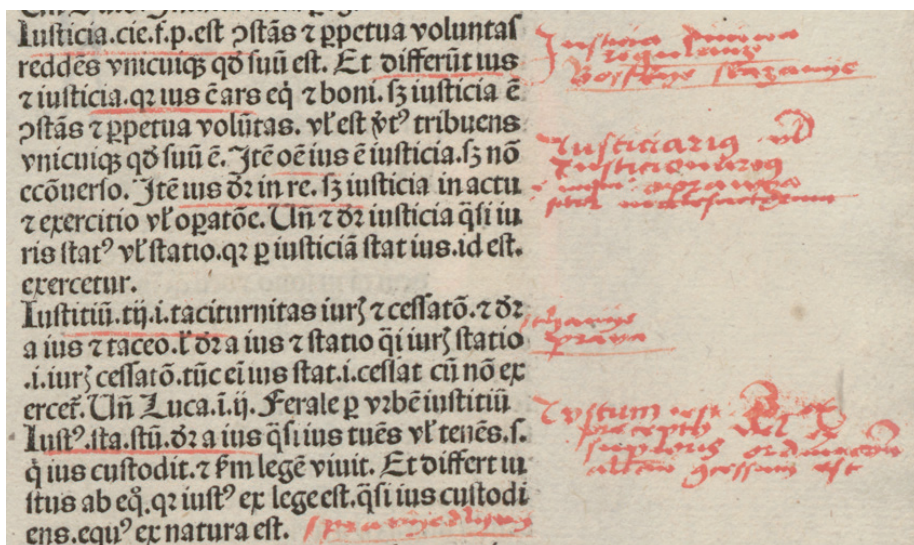
omówił jako odrębne hasła kilkanaście rodzajów *Ius*, w tym: *Ius naturale*, *Ius civile*, *Ius gentium*, *Ius aureorum*, *Ius militare*, *Ius poscendi*, *Ius patronatus*, *Ius publicum*, *Ius privatum*, *Ius quaeritum*, *Ius praetorium*, *Ius succedendi*, *Ius versutum*, *Ius canonicum*. I tak chociażby *Ius naturale* zdefiniował jako to, co jest wspólne wszystkim istotom żywym, czyli to, co mają dzięki naturalnemu instynktowi, nie na mocy jakiegokolwiek zasady ustanowionej przez ludzi, lecz właśnie przez samo prawo natury, na przykład: związek mężczyzny i kobiety, posiadanie potomstwa, wychowanie dzieci. Prawo naturalne obejmuje również inne zasady podobne do tej: jeśli nie chcesz, aby tobie szkodzono, nie szkodź innym. Krótsza definicja pojawiła się zaś przy hasle *Ius succedendi*, zatem prawie, które ma spadkobierca, a także opiekun względem majątku wyzwolenca. Łącznie charakterystyki pojęcia *Ius* i jego odmian zajmują w VB mniej więcej dwie szpalty kart q5v-r6, co daje około 110 linijek tekstowych.

Bartłomiej dopisał do hasła *Ius* trzy polskie ekwiwalenty: *prawo*, *prawo boskie* i *zakon boży*; odmiany tego pojęcia nie stanowiły zaś przedmiotu jego zainteresowań, o czym świadczy fakt, że dodał notatkę tylko do *Ius patronatus* – **podawanie Collatura beneficii**. Warto przy tym zaznaczyć, że polski zakonnik wprowadził nieobecne w VB określenie, mianowicie: *Ius postliminii*, które objaśnił po łacinie jako prawo tego, kto powraca z wojny (*quando quis revertitur de bello ut [...]*), oraz trzy, do których dodał polskie tłumaczenia: *Ius feodale* **rycerskie prawo**, *Ius municipale* **miejskie** i *Ius poli* **prawo niebieskie, boskie**. Łacińskiemu leksemowi *Ius* odpowiadają zatem polskie rzeczowniki *prawo*, *zakon* i *podawanie*, z doprecyzowującymi wedle potrzeby przydawkami: *boski*, *boży*, *niebieski* oraz *rycerski* i *miejski*.

Ilustracja 5. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiloquus*, Strassburg 1488, hasło: *Ius* z dopiskami Bartłomieja z Bydgoszczy, k. q5v

Z *Ius* związane są również inne, omówione przez Reuchlina hasła, m.in.: *Iuramentum*, *Iuratus*, *Iurgium*, *Iurisdicialis*, *Iurisdicus*, *Iurisconsultus*, *Iurisdicatio*, *Iurisprudentia*, *Iusiurandum* [k. q5v], *Iuris auspiciu*, *Iuris praecepta*, *Iudex*, *Iusticia*, *Iustitium*, *Iustus* [k. q6]. One także zainspirowały Bartłomieja do leksykalnych przemyśleń. *Iuramentum* opatrzył polskimi odpowiednikami **ślub**, **przysięga** oraz dodatkowym sformułowaniem: *Deferre iuramentum est aliquem artare et astringo ad iurandum zdawać przysięgę*. Na wysokości *Iuratus* zapisał dwa własne hasła: *Iurator przysięzca* oraz *Iuratus scabinus przysiężnik*. Przy *Iurgium* umieścił łacińskie leksemy, które miały prawdopodobnie stanowić jego synonimy, odnoszące się do kłótni, sporu czy wyzwisk: *Iurganica*, *Litigacio*, *Con...cio*⁶, *Verberacio*, *Convicinum* i *Dissensus*. Na karcie tej pojawiły się również inne notatki, w tym towarzyszące hasłom obecnym u Reuchlina: *Iurisconsultus* w **prawie nauczony**; *Iusiurandum id est affirmacio religiosa* **prawo przysiężne**, **wielgie zaprzysięganie**; *Iurisdico* **moc państwa** oraz wzbogacające siatkę haseł: *Iurisdicium* **ortyl**; *Iurisprudens qui scienter (?) per se*; *Iuridica dies* **sądowy dzień**; *Iurisiuracio idem*; *Iure recto* **według biegu**; *Iuridice id est quod fit secundum ius*; *iuridica actio*. Następną kartą przynosi kolejne Bartłomiejowe adnotacje. Na wysokości *Iusticia* dopisał *Iusticia divina regulans* **boskie skazanie** oraz *Iusticiarius vel Iusticionarius id est inquisitor* **oprawca malefactorum**, przy *Iusticium* – **stanie prawa**, zaś przy *Iustus* – **sprawiedliwy**. Na marginesach widnieją zaś po łacinie: *Iussum scilicet perceptum*, *Iussus*, *Iussiones*, *Iussa perceptum* oraz również łacińskojęzyczna notka dotycząca prawdopodobnie prawa wierzyciela i kwestii sprzedaży⁷.

Ilustracja 6. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breviloquus*, Strassburg 1488, hasła: *Iusticia*, *Iustitium*, *Iustus* z dopiskami Bartłomieja z Bydgoszczy, k. q6

⁶ Leksemu nie udało się jednoznacznie zidentyfikować, możliwe odczytanie to *contencio*.

⁷ Notatki nie udało się w całości odczytać.

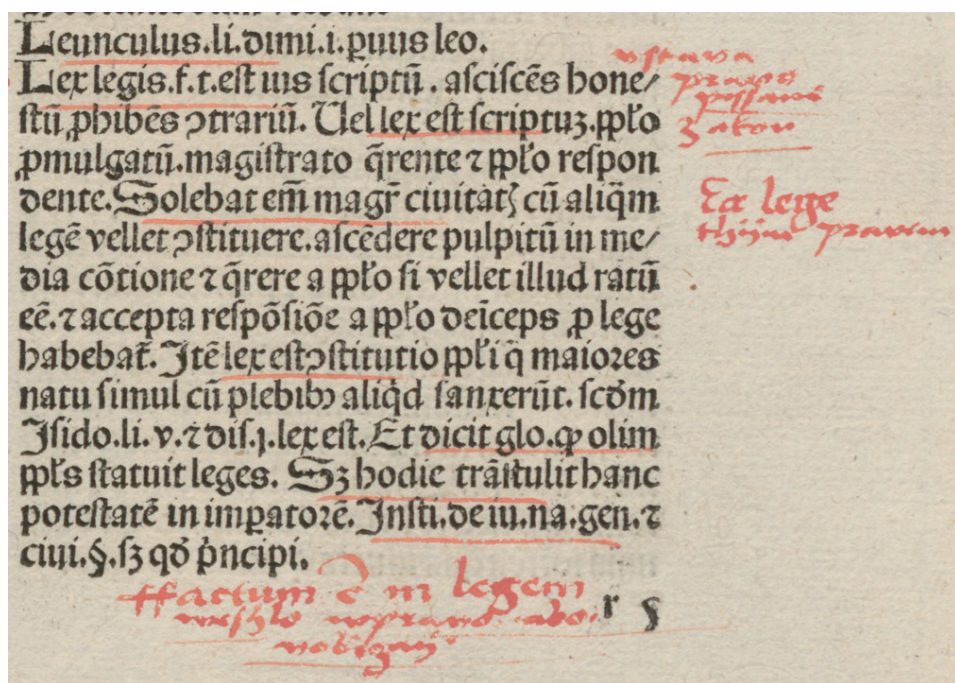
Zestawienie to sugeruje, że Bartłomiej nie koncentrował się na odmianach *Ius*, które, być może, nie przystawały do polskich realiów prawnych (znamienne, że dodał od siebie *rycerskie prawo*). Zdecydowanie bardziej interesowały go praktyczne aspekty prawa, czym należy tłumaczyć wprowadzenie polskich leksemów nazywających osoby i czynności związane z przebiegiem spraw sądowych.

Przejdźmy do drugiego pojęcia. Reuchlin hasło *Lex* [k. r5] scharakteryzował jako prawo spisane, prowadzące do cnoty i niedopuszczające nieprawości; może być spisane dla ludu po tym, jak po obwieszczeniu zwierzchnik dokona konsultacji i zyska akceptację ludu. Zwyczajem było bowiem, że zwierzchnik miasta, gdy chciał ustanowić jakieś prawo, wchodził na mównicę na środku zgromadzenia i pytał lud, czy wyraża zgodę na jego zatwierdzenie. Po uzyskaniu odpowiedzi od ludu stawało się ono prawem. Prawo jest także postanowieniem ludu, gdy starsi wiekiem uchwalają coś wspólnie z prostymi ludźmi. Powołując się na Izydora, Reuchlin stwierdza, że niegdyś prawa stanowił lud, jednak dzisiaj przekazał ten obowiązek władcy. Na kolejnych kartach Niemiec przywołał ponad 30 ustaw, w tym: *Lex Aquilia*, *Lex commissaria*, *Lex Cornelia de falsis penam*, *Lex Cornelia de siccariis*, *Lex duodecim tabularum*, *Lex falcidia*, *Lex Favia de plagiatoriis*, *Lex Fusia*, *Lex heliascentia deditorum*, *Lex Iulia de adulteriis*, *Lex Iulia de ambitu*, *Lex Iulia lese maiestatis*, *Lex Iulia repetundarum*, *Lex Iulia de residuis*, *Lex Iulia de vi publica*, *Lex Iulia de vi privata*, *Lex Iulia Norbana*, *Lex Iulia de annonae*, *Lex Iulia peculatus*, *Lex Iulia mistellia*, *Lex Ortensia*, *Lex Papia*, *Lex Pompeia de patricidiis*, *Lex populi*, *Lex publiciana*, *Lex Rhodia de iactu*, *Lex satyra*, *Lex Attilia*, *Lex Vitellia*, *Lex viarum*, *Lex municipalis*.

Większość ustaw została też pokrótce zdefiniowana (np. *Lex Iulia de annonae competit contra illum qui facit vel procurat annonam fieri cariorem quia in hoc leditur respublica [...]*; *Lex Pompeia de patricidiis alias paricidiis punit eos qui patri aut matri aut avo, proavo aut alteri de consanguineis aut parentibus suis mortem infligunt*; *Lex Vitellia loquitur de liberto appetente ea quae ingenuis tamen competunt puta honores et dignitates asserendo se ingenuum esse*). Wykaz ten ma specjalistyczny charakter i obejmuje ustawy powstałe w różnych momentach historii Rzymu i odnoszące się do różnych aspektów funkcjonowania rzymskiego państwa – zarówno w zakresie prawa cywilnego, karnego, jak i administracyjnego. I tak *Lex Aquilia* regulowała odpowiedzialność za bezprawne wyrządzenie szkody – np. kradzież, wandalizm i zniszczenie mienia – i zapewniała właścicielom mienia uszkodzonego z czyjejś winy odszkodowanie; *Lex Iulia de annonae*, czyli ustawa julijska o zbożu, była skierowana przeciw tym, którzy sprawiają lub przyczyniają się do tego, że zboże staje się droższe, co szkodzi państwu (Amielańczyk 2008); *Lex Iulia de ambitu* określała kary za przestępstwa wyborcze i nadużycia finansowe urzędników na prowincjach (Twarowska-Antczak 2021: 281–293); zaś *Lex Attilia* mówiła o powierzeniu opieki w prowincjach oraz o opiece nad sierotami w Rzymie, sprawowanej przez prefekta miejskiego i starszego pretora trybunów plebejskich. Inne ustawy dotyczą m.in. obrazy majestatu,

zbrodni ojcobójstwa, cudzołóstwa, spraw spadkowych, a także naprawy dróg czy też zasad postępowania w przypadku konieczności wyrzucenia ładunku za burtę w celu ochrony statku. Ponadto Reuchlin odnotował *Lex canonica*, zatem pojęcie z zakresu prawa kanonicznego. Niemiec poświęcił więc omawianemu hasłu i jego odmianom sporo uwagi – łącznie ponad trzy szpalty, ok. 170 linijek tekstu.

Tymczasem Bartłomiej z Bydgoszczy do nadrzędnego hasła, czyli *Lex*, dopisał trzy polskie ekwiwalenty: *ustawa*, *prawo pisane*, *zakon*; a także dwa zwroty niejako inspirowane treścią VB, ale w nim niewystępujące: *Ea lege tym prawem* oraz *factum est in legem* *weszło w prawo abo w obyczaj* (zob. ilustracja 7). Polski zakonnik nie odniósł się natomiast do żadnej z ustaw szczegółowych. Łacińskiemu *Lex* odpowiadają zatem polskie rzeczowniki *ustawa*, *prawo*, *zakon* i *obyczaj*. W repertuarze polskich określeń zwraca uwagę leksem *zakon*, który był prasłowiańskim określeniem *prawa*. Jego obecność w zapiskach Bartłomieja, które powstawały w latach 1532–1544, nie potwierdza dotychczasowych ustaleń mówiących, że już w XV wieku *prawo* było wyłączną nazwą (Zajda 1990: 19).

Ilustracja 7. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiloquus*, Strassburg 1488, hasło: *Lex* z dopiskami Bartłomieja z Bydgoszczy, k. r5

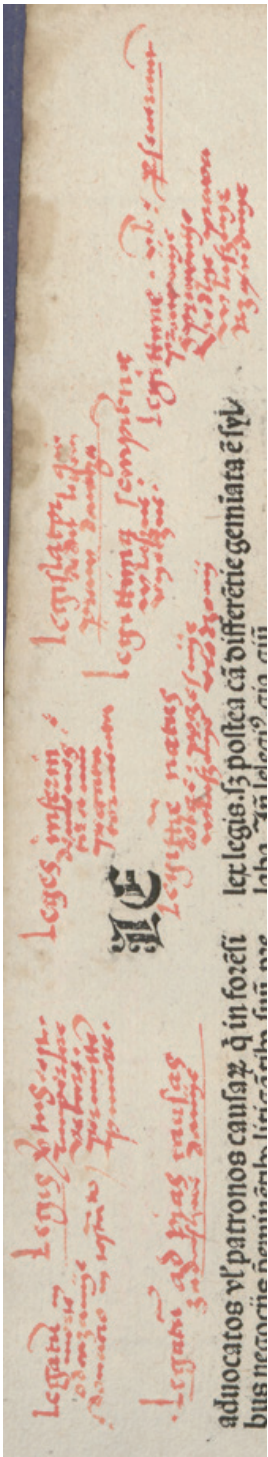
Warto dodać, że do rodziny wyrazów związanych z *Lex* i ze sferą prawną należą w VB również zamieszczone na kartach r3v i r4 hasła: *Legatum est donatio quaedam in testamento a testatore relicta* [...]; *Legifer legem dans vel ferens*; *Legista qui docet legem vel qui vacat legibus*; *Legitimus bonus, secundum legem*

habitus, vel factus [...]. Obok rzeczownika *Legatum* na k. r3v Bartłomiej dopisał **odkazanie**. Na dole tejże karty zakonnik zanotował jeszcze trzy hasła z łacińskimi objaśnieniami: *Legator qui aliquid legat*; *Legatarius* oraz *Legati*⁸, które prawdopodobnie również można łączyć z zagadnieniami dotyczącymi prawa. Kolejna karta (r4) obfituje w adnotacje Bartłomieja. Co prawda przy Reuchlinowym hasle *Legitimus* zakonnik zapisał niewiele, ponieważ tylko pojedyncze łacińskie słowa (...*onabilis* (?) i *ordinatus*), wypełnił natomiast w znacznym stopniu marginesy. W górnym znalazło się uzupełnienie hasła *Legatum* z poprzedniej karty oraz zapiski rozpoczynające się od słów: *Legis vertus*, *Leges inferni*, *Legislator*, *Legitima sempiterna*, *Legitime natus*, *Legittime* (zob. ilustracja 8), na dole zaś: *Legitimus actus* (tę notkę poprzedza krzyżyk pełniący funkcję odnośnika do hasła *Legitimus* z siatki haseł VB), *Legitima* oraz pięć linijek tekstu zainicjowanych słowem *Leges* i zawierających odsyłacz do Calepina (zob. ilustracja 9).

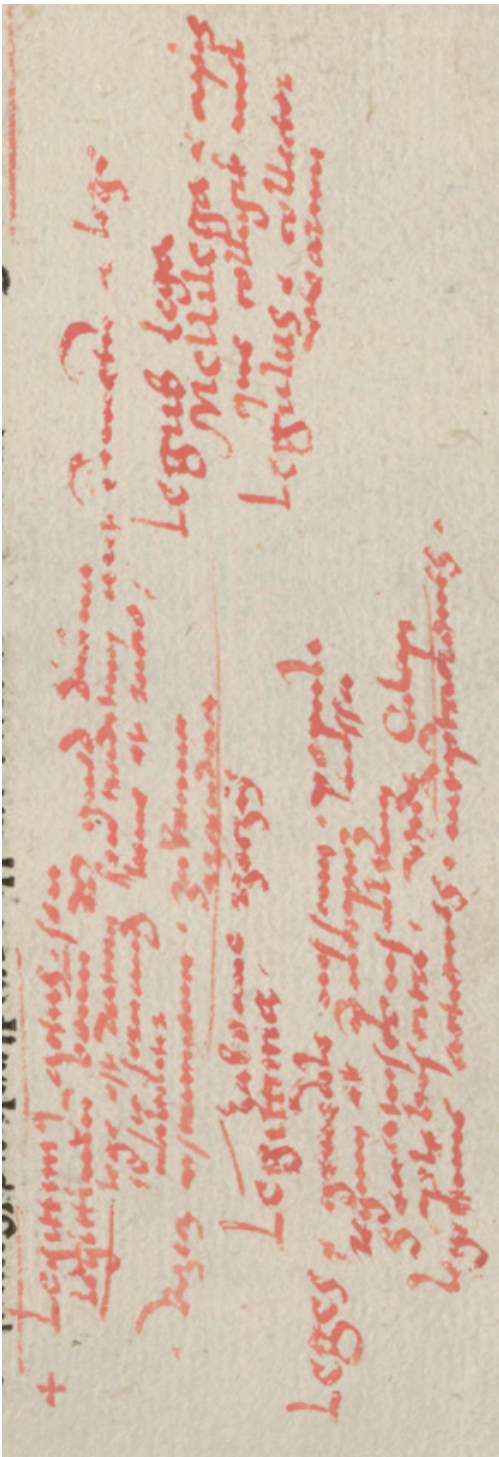
Część Bartłomiejowych notatek została sformułowana wyłącznie po łacinie, część – w elemencie definicyjnym – zawiera łacinę i polszczyznę lub tylko polszczyznę, np.: *Legislator qui dedit legem* **praw dawca**; *Legatum in morte* **odkazanie** *donacio in testamento*; *Legittime vel item perseveranter* **prawnie, sprawnie, wedle prawa, właśnie, rządnie**; *Legittime natus* **dobrze, pocześnie, właśnie urodzony**; *Legittimus actus seu legittimum bonum dicitur quod divina lege est datum seu traditum et est annectum a lege et sic servandum bene et rationabiliter* **rzecz ustawiona, zakonna, rządna**.

Przegląd haseł *Ius* i *Lex* pokazuje pewne tendencje w działaniach polskiego zakonnika. Nie interesują go kwestie szczegółowe, to znaczy omówione przez Reuchlina odmiany tudzież ustawy prawa. Polskie ekwiwalenty podaje przy hasłach ogólnych, przy czym *prawo* i *zakon* obsługują zarówno *Ius* i *Lex*, *podawanie* – wyłącznie *Ius*, zaś *ustawa* i *obyczaj* – *Lex*. Siatka haseł VB staje się dla Bartłomieja niejako inspiracją do przemyśleń. Zakonnik obudował słownik Reuchlina własnymi hasłami i zwrotami. Notatki łacińskojęzyczne nawiązują do struktury haseł VB i niejako uzupełniają jego siatkę – pełnią tym samym podobną funkcję, czyli elementów słownika pojęciowego lub/i podręcznika. Natomiast notatki z komponentem polszczyzny mają walor haseł słownika dwujęzycznego, co wskazuje na ich potencjalne zastosowanie dydaktyczne. Mogły one służyć jako pomoc w nauce łaciny użytkownikom posługującym się językiem polskim. W efekcie Bartłomiej rozwijał słownik Reuchlina w kierunku bardziej praktycznym, czyniąc z niego narzędzie translatorskie. Warto zauważyć, że w zgromadzonym materiale polskojęzycznych zapisów odnoszących się do kwestii prawnych nie pojawiają się zapożyczenia z języka łacińskiego. Zakonnik posługuje się wyłącznie leksyką o rodzimej proveniencji. Jej zasób jest jednak stosunkowo ograniczony.

⁸ Objaśnień dwu ostatnich słów nie udało się w całości odczytać, przy drugim prawdopodobnie widnieje *patron ie est advocati causarum ad ... alium*.

Ilustracja 8. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiolus*, Strassburg 1488, z dopiskami Bartłomieja z Bydgoszczy, k. 14 (margines górny)

Ilustracja 9. Johannes Reuchlin, *Vocabularius breuiolus*, Strassburg 1488, z dopiskami Bartłomieja z Bydgoszczy, k. 14 (margines dolny)

Leksem *prawo* w notatkach Bartłomieja

Prześledźmy z kolei, w jakich kontekstach Bartłomiej używa rzeczownika *prawo*. Leksem ten Bartłomiej zanotował ponad 30 razy. Pojawia się on zarówno przy: a) łacińskich hasłach VB jako ich ekwiwalent, b) jak i w ramach Bartłomiejowych notatek stanowiących uzupełnienie wyjściowej, drukowanej siatki haseł o nowy leksem lub nowy związek wyrazowy.

a) Ekwiwalenty Bartłomieja dla haseł wydrukowanych w VB⁹:

- *Actio* **działo, prawo, sprawa** [k. a3]¹⁰,
- *Appellatio* **odzywanie do wyższego prawa, orył** [k. c5],
- *Canon* **boże prawo**, *Canon eciam id est Biblia in conciliis generalibus vel provincialibus facta vel item regula distinctiva vel est interior scuti (?) locus quo brachia immittuntur Canonem id est Bibliam* [k. f1],
- *Decretum* **wydane prawo, wydanie, skazanie, prawo ustawione** [k. i5v],
- *Ius* **prawo, prawo boskie, zakon boży** [k. q5v],
- *Iusiurandum id est affirmacio religioſa pravo przifjyżne vyelgye zaprzyſyżaganje Iurifjuracio idem* **prawo przysiężne, wielgie zaprzysięganie** [k. q5v marg.],
- *Iurisconsultus* **w prawie nauczony** [k. q5v],
- *Iustitium* **stanie prawa** [k. q6],
- *Lex* **ustawa, prawo pisane, zakon** [k. r5],
- *Litis contestacio vel wwiedzenie w prawo* [k. r8v marg.],
- *Litem contestari w prawo wwieść* [k. r8v],
- *Litis contestatio* **wstąpić w prawo, założyć prawo** [k. r8v],
- *Negotium* **roboty, praca, taka rzecz, potrzeba, sąd, žaloba w prawie, kupia, uczynek, occupacio, cura sollicitudo** [k. v6],
- *Privilegium* **prawo, wyjęcie, poczwirdzenie privilegia id est leges privatorum seu exemtorum item aliqua concessa contra ius oraz [privilegiatus] wyjęty prawem osobnym, uczwirdzony** [k. B4],
- *Appello* **odwołać, odzywać się do wyższego prawa** [k. M4].

b) Notatki Bartłomieja wzbogacające siatkę haseł VB:

- *Actio famosa* **prawo, sprawa sromotna** [k. a3]¹¹,
- *Acquisicio cause* **przezyskanie prawa** [k. c5v],
- *De forma iuris* **według prawa** [k. n1],
- *Decisio* **skazanie pańskie, dokończenie, skazanie prawa** [k. i5v],
- *Defensa iuris* **obrona prawa** [k. i6],
- *Diffinitiva sententia* **skazane prawo** [k. i8v],
- *Disceptacio in iudicio a iure contencio* **prawem obchodzenie, rokowanie vel disputacio** [k. 1v],

⁹ Wymienione w tym punkcie zapisy umieszczone na marginesach, zatem nie bezpośrednio przy hasle Reuchlina, opatrujemy przy numerze karty skrótem 'marg.'.

¹⁰ Warto zauważyć, że w VB Reuchlina hasło *Actio* występuje dalej, bowiem na k. a4.

¹¹ Na k. a4 Bartłomiej również poczynił adnotację *Actio famosa*, ale jako polski odpowiednik wprowadził już tylko *sromotna sprawa*.

- *Ea lege tym prawem* [k. r5],
- *Edictio iuris wyrzeczenie prawa* [k. 5v],
- *Evictio iure przyzyskanie prawem vel zastąpienie* [k. 15v],
- *Forus alienus obce prawo vide Calepi* oraz *obce prawo Forus alienus* [k. n1v],
- *Ius feudale rycerskie prawo* [k. q6],
- *Ius municipale miejskie [prawo]* [k. q6],
- *Ius poli prawo niebieskie, boskie* [k. q6],
- *Legislator praw dawca* [k. r4],
- *Municipalis lex żołnierskie prawo* [k. v3],
- *Acquirere iure dostąpić, pozyskać prawem* [k. M2v].

Uwagę zwraca, że Bartłomiej użył leksemu *prawo* jako odpowiednika kilkunastu łacińskich pojęć, w tym: *Actio*, *Causa*, *Canon*, *Decretum*, *Ius*, *Sententia*, *Forus*, *Iusiurandum*, *Lex*, *Lis*, *Negotium* i *Privilegium*. Świadczy to z jednej strony o jego dużej pojemności semantycznej: oznaczał nie tylko normy prawne, ale także działania, procedury, dokumenty, a nawet przysięgi i przywileje. Z drugiej zaś strony pojęcia, które w łacinie miały wyraźnie odrębne znaczenia, w języku polskim zlewały się w jedno, co niewątpliwie dowodzi braku precyzji terminologicznej.

W zgromadzonym materiale rzeczownik *prawo* (pozbawiony dookreśleń) funkcjonuje jako synonim czterech wyrazów: *działo*, *sprawa* (pod hasłem *Actio*), *wyjęcie*, *potwierdzenie* (pod *Privilegium*) oraz dwu połączeń wyrazowych: *sprawa sromotna* (pod *Actio famosa*) oraz *zakon boży* (pod *Ius*). Leksemy te w innych miejscach VB użyte zostały przez Bartłomieja w różnych, przeważnie nieprawniczych znaczeniach. I tak na przykład dominującym znaczeniem dla *działo* jest ‘czyn, wytwór, dzieło’ oraz ‘machina wojenna, armata’ (Kędelska i in. 1999–2012/I: 169), dla *sprawa* ‘przyczyna; istota i stan rzeczy; właściwość; rzecz do załatwienia; interes handlowy; umowa, układ; czyn, uczynek; działanie’, a dopiero później ‘rozprawa sądowa; debata, negocjacje’ (Kędelska i in. 1999–2012/V: 154), zaś dla *potwierdzenie* (tu jako *poczwirdzenie*) ‘zapewnienie; wzmocnienie; przywilej’ (Kędelska i in. 1999–2012/IV: 40). Te niezwiązane ze sferą prawną znaczenia potwierdza też SPXVI¹² – *dzieło* to ‘1) uczynek, czynność, wykonywanie czegoś, praca, sprawa, zadanie’, ‘2) wykonana rzecz, twór, rezultat i skutek działania’, ‘3) rzemiosło, sztuka, umiejętność’ / *działo* zaś to ‘machina do wyrzucania pocisków’; *potwierdzenie* ma znaczenia niezwiązane z prawem, m.in. ‘I.1) wzmocnienie, umocnienie, uczynienie silniejszym, trwalszym, wytrzymalszym’, ale też odnoszące się do prawa, m.in. ‘I.2) zatwierdzenie, nadanie mocy obowiązującej (zwłaszcza prawnej), usankcjonowanie, przedłużenie ważności czegoś (często – ponowne); wyrażenie zgody na coś, pozwolenie, akceptacja, aprobatą’ oraz ‘II.1) dokument poświadczający zgodność czegoś ze stanem prawnym’. Stosowanie wieloznacznych synonimów rozmywa zatem prawniczy wydźwięk leksemu *prawo*.

¹² Brak hasła *sprawa* i *wyjęcie*.

Rzeczownik ten występuje również w połączeniu z przydawką przymiotnikową lub imiesłowową. Co ciekawe, jeśli łacińskie hasło miało postać jednowyrazową, wówczas Bartłomiej obok ekwiwalentu *prawo* + *jakie* uwzględniał dodatkowe polskie odpowiedniki, np. *Iusiurandum* to *prawo przysiężne* i *wielgie zaprzysięganie*; *Lex* to *prawo pisane* oraz *ustawa* i *zakon*; *Decretum* to *wydane prawo*, *prawo ustawione*, a także *wydanie*, *skazanie*; zaś *Ius* to *prawo boskie* oraz *zakon boży*. W związku z tym grupa synonimów rzeczownika *prawo* poszerza się o kolejne cztery leksemy: *zaprzysięganie*, *wydanie*, *skazanie*, *ustawa*. Choć w tej sytuacji również trudno mówić o stabilizacji terminologicznej, niemniej wskazane pojęcia już jednoznacznie łączą się z prawodawstwem. Inaczej natomiast rzecz wygląda, gdy łacińskie hasło zbudowane jest z rzeczownika i przymiotnika. Wówczas polski odpowiednik również składa się z dwu elementów (np. *Diffinitiva sententia* → *skazane prawo*, *Forus alienus* → *obce prawo*, *Ius feudale* → *rycerskie prawo*, *Ius municipale* → *miejskie [prawo]*, *Municipalis lex* → *żołnierskie prawo*), ale do danego połączenia wyrazowego nie są z reguły dopisywane określenia synonimiczne (np. *Municipalis lex* ma tylko jeden ekwiwalent, mianowicie *żołnierskie prawo*), a ponadto obsługuje ono tylko jedno łacińskie hasło (to znaczy *żołnierskie prawo* odnotowane jest wyłącznie jako odpowiednik *Municipalis lex*). W efekcie dochodzi do konkretyzacji pojęcia.

Najwięcej, bowiem blisko 20 przykładów użycia leksemu *prawo* obejmuje zwroty określające pewne czynności prawne (np. *przezyskanie prawa*, *obrona prawa*, *prawem obchodzenie*) lub osoby związane z prawodawstwem (w *prawie nauczony*, *praw dawca*). Tu również obserwujemy brak stabilności terminologicznej, ponieważ polskie ekwiwalenty łacińskich haseł często występują w kilku wersjach – dotyczy to 8 przykładów. Wariantywność ma tu dwojaki charakter: 1) polega na wymianie jednego elementu danego związku wyrazowego, ale przy zachowaniu rzeczownika *prawo* (np. *dostać* + *pozyskać prawem*; *odwołać* + *odzywać się do wyższego prawa*; *wstąpić w prawo* + *założyć prawo*); 2) polega na wymianie całego związku wyrazowego zawierającego leksem *prawo* na inny ekwiwalent, pozbawiony tego leksemu (np. *odzywanie do wyszego prawa* + *ortyl*; *prawem obchodzenie* + *rokowanie*; *przezyskanie prawem* + *zastąpienie*). Niemniej pojawiają się również określenia stałe. W sumie wynotowałyśmy ich 10, np. *Litis contestacio* *wwiezienie w prawo*; *Iustitium* *stanie prawa*; *Iurisconsultus* *w prawie nauczony*; *Ea lege* *tym prawem*.

Daje się przy tym zauważyć, że jednowyrazowemu hasłu łacińskiemu często odpowiada wielowyrazowy polski ekwiwalent (np. *Appello* *odwołać*, *odzywać się do wyższego prawa*; *Negotium robota*, *praca*, *taka rzecz*, *potrzeba*, *sąd*, *żaloba w prawie*, *kupia*, *uczynek*; *Iustitium* *stanie prawa*). Opisowy charakter może świadczyć o chęci poszukiwania adekwatnego pojęcia lub o oddaniu po polsku nie samego hasła, ale jego definicji (np. *Legislator qui dedit legem* *praw dawca*; *Lex est ius scriptum* *ustawa*, *prawo pisane*, *zakon*).

Wnioski

VB Reuchlina obfituje w hasła odnoszące się do kwestii prawnych. Niemiecki leksykograf przywołał i wyjaśnił wiele ustaw szczegółowych, wchodząc w niuanse prawa rzymskiego. Z tego względu projektowany odbiorca jego dzieła winien być specjalistą w omawianym zakresie, dla którego wiedza (w dużej mierze teoretyczna i historyczna) mogłaby okazać się przydatna.

Bartłomiej daleki był od zainteresowań teoretyka prawa. W swym egzemplarzu odniósł się do haseł nadrzędnych (*Ius* i *Lex*), zaś właściwie zignorował kilkanaście haseł wyjaśniających różne aspekty pojęcia *Ius* i jeszcze więcej – pojęcia *Lex*. W zdecydowanie większym zakresie skoncentrował się na praktyce, sporządzając notatki przy tych hasłach Reuchlina, które nawiązywały m.in. do czynności i osób związanych z postępowaniem sądowym. Bartłomiej dopisał ponadto na marginesach leksemy i zwroty nieobecne u Reuchlina, zatem niejako z własnej inicjatywy uzupełnił siatkę drukowanych haseł o własne, rękopiśmienne.

Warto też zauważyć, że przy niektórych łacińskich hasłach Bartłomiej pisał notatki wyłącznie po łacinie, bez podawania odpowiedników polskich. Notatki tego typu z jednej strony odwzorowują najprostszą formę budowy artykułów hasłowych VB (hasło + definicja, bez innych elementów mikrostruktury), z drugiej zaś mogą stanowić komentarz do treści dzieła. Wprowadzenie do adnotacji języka polskiego poszerza funkcjonalność słownika o walor przekładowy.

Pytaniem pozostaje, komu miał służyć tak zapisany i rozbudowany słownik: samemu Bartłomiejowi czy braciom zakonnikom (stąd zaś można by wyprowadzić dość daleko posunięty wniosek, do kogo należał egzemplarz: stanowił prywatną własność Bartłomieja czy wzbogacał zasoby biblioteki zakonnej)? Ze względu na zaobserwowaną chaotyczność zapisek – nie tylko w formie i języku, ale też w braku jednoznacznej strategii czy też wybiórczej metody ich wprowadzania (np. dlaczego dopisał te, a nie inne leksemy?; dlaczego niektóre Reuchlinowe hasła opatrzył polskimi ekwiwalentami, inne zostawił bez?) oraz pewnej dowolności ich lokalizacji (niejednokrotnie Polak umieszczał swoje wpisy na innej karcie niż odnośne hasło Reuchlina; niekiedy sygnalizował dodatki symbolem przy hasle drukowanym, innym razem go pomijał) – można założyć, że Bartłomiej sporządzał je na własny użytek. Zapiski miały raczej pomóc mu w zrozumieniu tekstu (stąd też przełączanie kodów językowych) niż budowaniu systematycznej bazy wiedzy. Gdyby słownik miał służyć wspólnocie zakonnej, należałoby oczekiwać większego uporządkowania i regularności w nanoszeniu wpisów – zarówno pod względem językowym, jak i strukturalnym.

W VB Reuchlina poszczególne hasła prawnicze miały wyraźnie określone znaczenia. Bartłomiej często przypisywał jednemu łacińskiemu leksemowi kilka polskich ekwiwalentów, niekiedy też wprowadzał je w formie opisowej (jako polską definicję łacińskiego pojęcia). Jednocześnie rzeczownik *prawo* w omawianym materiale funkcjonuje jako ekwiwalent wielu łacińskich haseł, zatem obsługuje szeroki

zakres semantyczny. Obie te perspektywy wykluczają rozpatrywanie polskich leksemów w kategorii terminów¹³. Obecność synonimów sugeruje więc pewną dowolność użycia. Zakonnik nie dążył do precyzji znaczeniowej – nasza obserwacja zgadza się z tezą Ewy Woźniak, która badała funkcje szeregów synonimicznych w dawnych polskich tekstach prawnych: „Szeregi złożone z synonimów, spotykane w dawnych tekstach prawnych od średniowiecza do XVIII wieku (z tendencją do słabnięcia), nie mogą być interpretowane jako przejaw wyróżnionego na podstawie kryteriów pragmatycznych dążenia do precyzji” (Woźniak 2018: 81). Naszym zdaniem Bartłomiej, uwzględniając synonimy, prezentował różne możliwości zastosowania danego leksemu lub wyrażenia, uwarunkowane kontekstowo, co wpisuje się w funkcje słownika; nie stanowią one jednak popisów erudycji autora (jak miało miejsce w dokumentach prawnych – Woźniak 2018: 81).

Bartłomiej dokonywał również uściślenia znaczeń poprzez wprowadzanie połączeń wyrazowych (np. *prawo pisane*, *prawo boskie*, *rycerskie prawo*). Zwraca przy tym uwagę, że Bartłomiej nie ulegał wpływowi języka łacińskiego – w zgromadzonym materiale nie wystąpił żaden leksem będący zapożyczeniem z łaciny; wszystkie propozycje ekwiwalentów mają rodzimy źródłosłów.

Zaobserwowana wariantywność w obrębie ekwiwalentów (*wstąpić w prawo* vs. *złożyć prawo*; *odwołać się do wyższego prawa* vs. *odzywać się do wyższego prawa*), pokazuje, że Polak poszukiwał odpowiednich kolokacji, co może świadczyć o tym, że nie był oswojony z językiem prawnym i/lub miał słabe wykształcenie prawnicze. Interesowała go głównie praktyka sądowa, a nie historia rzymskiego ustawodawstwa – tym należałoby tłumaczyć liczne Bartłomiejowe uzupełnienia wyjściowej siatki haseł. Przez pryzmat omówionych adnotacji Bartłomiej jawi się jako aktywny uczestnik procesu tworzenia i interpretowania przedstawionych w VB zagadnień prawnych, który nie tylko rozszerza istniejące definicje, ale także wzbogaca je o polskie odpowiedniki i własne przemyślenia. Jego działania można postrzegać jako próbę adaptacji łacińskiej terminologii prawniczej do polskich realiów oraz stworzenia dwujęzycznego narzędzia edukacyjnego.

Bibliografia

Źródła

Erfordensis, Iodocus (1483). *Vocabularius iuris utriusque*. Bazylea: Michael Wenssler. Zbiory: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego. Sygn. XV.F.1031. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/142118/edition/131464>

¹³ „[...] termin stanowi jednostkę leksykalną języka znormalizowaną w systemie. Normalizacja polega na włączeniu odniesienia leksemu do odpowiedniego subkodu, zdefiniowaniu odpowiadającego mu pojęcia i na uregulowaniu funkcjonowania terminu w wypowiedzi przez nominację pojęcia” (Lizisowa 1995: 9).

VB: Reuchlin, Johannes (1488). *Vocabularius breuiloquus*. Strassburg: Typographus Iordani i.e. Georgius Husner. Zbiory: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Sygn. I/169. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

Opracowania

- Ackermann, M.R. (1999). *Der Jurist Johannes Reuchlin (1455–1522)*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Amiełańczyk, K. (2008). Z historii ustawodawstwa rzymskiego w sprawach karnych. Próba periodyzacji. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo* 305. 11–4.
- Gąsiorowski, A., Jurek, T., Skierska, I. (oprac.). (2004). *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana.
- Kędeńska, E., Kwilecka, I., Łuczak, A. (oprac.). (1999–2012). *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy wersja polsko-lacińska*. T. I–V. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Kolańczyk, K. (2007). *Prawo rzymskie*. Wyd. V. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kurek, H. (2015). Język prawny i prawniczy na przełomie wieków (perspektywy badawcze i zagrożenia). *Zagadnienia Naukoznawstwa* 3 (205). 303–310.
- Kuryłowicz, M. (2022). *Słownik terminów, zwrotów i sentencji prawniczych łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego*. Wyd. 6. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Lenartowicz-Zagrodna, A. (2024). O warsztacie leksykograficznym Johanna Reuchlina. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 59. 1–20. <https://doi.org/10.11649/sfps.3241>
- Lizisowa, M.T. (1995). *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim. Studium semantyczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Roloff, H.-G. (2003). *Reuchlin, Johannes*. W: *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. T. 21. Berlin: Duncker & Humblot. 451–453. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118744658.html#ndbcontent>
- Sawicki, W. (1971). *Studia nad wpływem praw obcych w dawnej Polsce*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Seckel, E. (1898). *Beiträge zur Geschichte beider Rechte im Mittelalter*. Tübingen: H. Laupp. <https://tarlton.law.utexas.edu/law-dictionaries/1476-vocabularius>
- Show, J.F. (1997). *Contributions to a study of the printed dictionary in France before 1539*. University of Toronto. <https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/11041>
- Słownik polszczyzny XVI wieku. Edycja internetowa*. Mayenowa, R.M. i in. (red.). <https://spxvi.edu.pl/>
- Szczepankowska, I. (2006). *Rola łaciny w kształtowaniu terminologii prawa polskiego w okresie od XVI do XVIII wieku. Problemy transferu pojęć i nazw*. W: M.T. Lizisowa (red.). *Język w urzędach i w sądach*. Kraków: Collegium Columbinum. 75–89.
- Trawińska, M. (2020). Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z perspektywy łacińsko-polskiego słownictwa prawniczego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 50. 1–10. <https://doi.org/10.11649/sfps.2009>
- Trawińska, M. (2023). *Łacińsko-polski wokabularz Bartłomieja z Bydgoszczy. Opis podstawy źródłowej*. W: D. Kowalska, A. Lenartowicz-Zagrodna, M. Pietrzak, E. Woźniak (red.). *Na szlakach dawnej i współczesnej polszczyzny*. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Bienkowskiej. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 217–226.
- Twarowska-Antczak, E. (2021). *Analiza crimen ambitus w świetle hiszpańskich leges municipales/coloniarum i wcześniejszych regulacji prawnych*. W: A. Grzelak-Krzyszniak, M.J. Woźniak (red.). *Rzym a Półwysep Iberyjski. Inspiracje i powiązania na przestrzeni dziejów*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 279–312. <https://doi.org/10.18778/8220-421-6.16>
- Wojtyła-Świerżowska, M. (2006). *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne w polskim słownictwie prawnym: prawo, zakon, cena, wina, kara*. W: M.T. Lizisowa (red.). *Język w urzędach i w sądach*. Kraków: Collegium Columbinum. 67–74.
- Woźniak, E. (2018). O funkcji szeregów synonimicznych w dawnych polskich tekstach prawnych. *Poradnik Językowy* 7. 75–84.

- Zajda, A. (1990). *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zajda, A. (2001). *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zieliński, M. (1999). *Języki prawne i prawnicze*. W: W. Pisarek (red.). *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*. Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych Uniwersytetu Jagiellońskiego. 50–74.

Dr hab. Anna Lenartowicz-Zagrodna, prof. UŁ – Professor of the University of Lodz, works at the Department of the History of the Polish Language UŁ; her research interests include: the history of lexicography, historical Polish, editions of Old Polish texts, Latin translation; author of books: *Z dziejów leksykografii polsko-lacińskiej*: part 1. *Przedmowy do słowników*, part 2. *Szkice o słownikarzach i słownikach (XVII–XIX w.)*, *Księgi Jezusa, syna Syrachowego... w przekładzie Piotra Poznańczyka. Studium języka zabytku*; contractor in NPRH projects: *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544 – wersja polsko-lacińska* and *Edycja krytyczna „Sarmatiae Europaeae descriptio” i „Kroniki Sarmacyjej europejskiej” Aleksandra Gwagnina*.

e-mail: anna.zagrodna@uni.lodz.pl

Dr hab. Maria Trawińska, prof. IS PAN – Professor of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. Her research interests focus on the history of the Polish language, medieval Latin, palaeography, onomastics and legal vocabulary. She conducts research on Latin-Polish manuscripts of medieval court registers. She is the author of the books: *Fonetyka wielkopolskich rot sądowych (Phonetics of Wielkopolska court rotas)*, *Rękopis najstarszej poznańskiej księgi ziemskiej (1386–1400). Wokół analizy fonetycznej (Manuscript of the oldest Poznań land book (1386–1400). Around phonetic analysis)*. Scholarship holder of the Lanckoroński Foundation, editor of “Studies in Polish and Slavic Philology”.

e-mail: maria.trawinska@ispan.edu.pl